

גנזך המדינה כמקור לתולדות ארץ ישראל בתקופת השלטון העות'מאני

פ' א' אלסברג

תפקידו הראשוני של גנזך המדינה הוא, לשמור לדורות את הרשומות של מוסדות מדינת ישראל ושל מוסדות השלטון בארץ שקדמו להם. גוסף לחומר הארכיוני הרשמי מקבל גנזך המדינה להפקדה גם חומר תעודי פרטי או רשמי למחצה, אם מוצאו או תוכנו של החומר מצדיק זאת והוא עשוי לשמש השלמה לתיעוד הרשמי. את המקורות הארכיוניים לתולדות ארץ ישראל בתקופה העות'מאנית, השמורים בגנזך המדינה, ניתן לסווג לשלושה סוגים עיקריים:

- א. מקורות רשמיים של מוסדות השלטון העות'מאניים;
- ב. מקורות של מוסדות ואירגונים זרים בארץ, כולל קונסוליות המעצמות;

ג. מקורות של ממשלת המאנדאט המתייחסים לסדרי השלטון בארץ לפני הכיבוש הבריטי. המקורות התורכיים הרשמיים השמורים בגנזך דלים ביותר. הסיבה לכך היא, שהתורכים הוציאו כנראה את רוב הרישומים בזמן הפינוי או השמידום. רונלד סטורס, מושלה הצבאי של ירושלים בראשית הכיבוש הבריטי, מספר בזכרונו שיש לא הצליח בדצמבר 1917 לגלות חומר ארכיוני תורכי כדי להיעזר בו לשם אירגון מינהל רציף ותקין.¹ בין המקורות התורכיים הרשמיים שבגנזך יש לציין חמש חטיבות או שרידי חטיבות ארכיוניות שונות: החשובה ביניהן — ספרי הנפוס מן השנים 1884—1917; השנייה — ספרי פרוטוקולים ופנקסי רישום אחדים של המג'ליס אדארה בירושלים מן השנים 1910—1915; השלישית — שרידים מארכיון המותצריף בירושלים מתקופת כהונתו של עלי אכרם ביי מן השנים 1906—1908; אוסף זה כולל כ-250 תעודות בלבד, אך בחלקן אלה תעודות מעניינות וחשובות ביותר — ביחוד לגבי עליית יהודים לארץ ישראל והתיישבותם; החטיבות הרביעית והחמישית — ספרי הגוטריון הציבורי ביפו החל משנת 1896; וספרי אחווה ופנקסי כושאנים בודדים. ספרי הגוטריון הציבורי מיפו נשתמרו כמעט בשלימות במשמרתו של הגוטריון, אשר המשיך לפעול גם בתקופת המאנדאט. הספרים פותחים כעין אשנב לחיי הכלכלה והעסקים בארץ. יש בהם כתבי יפוי-כוח והתחייבויות אשר נרשמו

¹ Ronald Storrs, *Orientalisms*, London, 1939, p. 336

בפני הנוטריון. יש לזכור כי כל תפקידו של הנוטריון הוא לאשר את אמיתות חתימות הצדדים והעדים שהופיעו בפניו, והוא אינו מתייחס לתוכנו של התעודות. לפיכך אין פלא, שהרישומים עצמם כתובים בשפות רבות – אנגלית, צרפתית, גרמנית ורוסית, אם כי רובן כמובן בערבית. השמירה של כל יתר המקורות הרשמיים מקרית למדי, ולא ניתן לומר, מדוע נשמרו דווקא תעודות אלה והגיעו לידינו. רק לגבי כינוס הפנקסים של ספרי הנפוס יש לנו ידיעות מפורטות על מבצע מיוחד שערכו שלטונות הבריאות של ממשלת ארץ ישראל בשנת 1924. אלה היו דרושים להם לשם עבודתם בקשר לפקודת רישום הלידות וחיסון ילדים.² השימוש בספרי הנפוס לא פסק עד היום, ורבים הפונים אל גנוך המדינה כדי לקבל אישורים על רישומם וגילם.

חשובה יותר מבחינה מחקרית היא הקבוצה של המקורות הלא-עות'מאניים, שצמחו והצטברו תוך עבודת המינהל של הזרים בארץ ישראל, בעיקר תיקים קונסולריים של הקונסוליה הגרמנית והקונסוליה הבריטית בארץ ישראל ושל העדה הגרמנית בארץ. כל אלה הגיעו אף הם לשמירה בגנוך המדינה בצורה מקרית למדי; התיקים הגרמניים נמכרו, למשל, כפסולת נייר וניצלו בחלקם מהשמדה בטחנת נייר הודות לעירנות המשטרה, אשר חשדה במשאית טעונת תיקים ישנים וציוותה על בדיקתם בידי מומחים.

הקבוצה השלישית – תיקים של ממשלת המאנדאט – מתייחסת בעיקרה לזכויות מתקופת התורכים, שקיומם נדרש מן המימשל הבריטי בהסתמך על חוזה השלום מלואזן, או להלוואות לחקלאים או לחקיקה המאנדאטורית, אשר התבססה על פקודות וחוקים תורכיים.

ספרי נפוס³

אפתח בסקירה קצרה על כמה מן החטיבות הללו, ובראשונה על ספרי הנפוס. כידוע הנהיגו השלטונות העות'מאניים בסוף המאה הי"ט מירשם אוכלוסין ברחבי כל האימפריה.⁴ המירשם נערך בעיקרו על סמך מיפקדים שערכו השלטונות העות'מאניים באוכלוסייה מפקידה לפקידה. נוסף לכך קבע החוק רישום כרונולוגי רצוף ללידות, פטירות, גירושין, נישואין, שינוי כתובות ויוצאי צבא.

בגנוך המדינה שמורים עתה 463 פנקסים, לרבות ספרים שאינם במתכונת הרשמית ושנועדו לשימושם של המוכתרים של העדות. בדרך כלל מתייחסים הספרים לתושבי הארץ שהיו נתינים תורכיים. ואמנם מספר ספרים מתייחסים לזרים, כלומר נתיני ארצות זרות וגם נתינים תורכיים שמוצאם מחוץ לארץ ישראל וישבו בארץ לרגל עבודתם בה כפקידים בכירים בממשלה וכאנשי דת וכמורה במנזרים ובמוסדות אחרים.

2 חוזר המזכיר הראשי לממשלת ארץ ישראל מיום 21 במארס 1924. גנוך המדינה (להלן ג"מ), חט' 10, תיק E/1/80/2.

3 ג"מ, חטיבה 39.

4 George Young, *Corps de droit ottoman*, Oxford, 1905, II, 242-261. 'Loi sur l'état civil, 1902, modifiant et remplaçant la loi sur l'état civil', 1884.

הספרים נחלקים לפי המקומות, ובתוך זה לפי העדות. לפי המקומות הם נחלקים לפי המחוזות, הנפות, הנאחיות, הערים, הכפרים והרבעים.

לפי העדות הם נחלקים ליהודים, מוסלמים ונוצרים. בישובים הגדולים החלוקה מפוצלת יותר. בירושלים, למשל, נחלקים היהודים – מלבד החלוקה הכללית – ליהודים אשכנזים וספרדים, והמושג 'ספרדי' מציין כל אלה שאינם אשכנזים, כלומר, למשל גם מוגרבים וגורזים. באחד הספרים⁵ מצויה גם חלוקת היהודים האשכנזים שבירושלים לחסידים ופרושים. הדרוזים נכללים בדרך כלל בין המוסלמים. העדות הנוצריות במקומות של מיעוט אוכלוסין נכללו לפעמים בספר אחד, וכמובן ברשימה מיוחדת לכל אחת מהן, אבל לפעמים גם באותה רשימה.

מיפקדים משמעותיים במיוחד נערכו בשנים 1884, 1905, 1911 ו-1915. יותר מכולם ניכר מיפקד 1905, הן מבחינת הכמות, שכן רוב הספרים שבגנוז מתייחסים לו, וכן מבחינת האיות, דהיינו טיב הרישום והיקפו. הרישום אינו אחיד ובמשך השנים השתפרו הטפסים ושוכלל הרישום. בספרים הקדומים, הכוללים פרטים משנת 1879, הטפסים לקויים בחסר ופקידי הרישום לא מילאו את כל פרטי הטפסים. יש שהם לא ציינו את תאריכי הלידה והמקום ושאר הפרטים שנצטוו למלאם בטורים שנועדו לכך; כנגד זה שלמים יותר הטפסים דרך הרישום בספרים המאוחרים.

ערכם המחקרי של ספרי הגפוס הוא בראש וראשונה דימוגרפי וכלכלי, אך ערכם אינו אחיד והוא תלוי במידה רבה בדייקנות שבה מילאו הפוקדים את פרטי הטורים בפנקסים. יש להבחין בין סוגים עיקריים אלה של ספרי הרישום:

1. פנקס הטייטה (101 פנקסים)

פנקס הטייטה הוא הטופס שנרשם בזמן המיפקד. הפרטים הרשומים מתייחסים לשם הכפר או רובע העיר, הרחוב, מספר הבית במיפקד, שם ראש המשפחה, מקצועו, עדתו, שנת לידתו ופרטים דומים על כל בני ביתו. בסוף רישום כל התושבים באותו מקום יש תוספות של בתים. תוספות של אנשים נספחים לבתים כמעט שאין, ובכלל התוספות הן מועטות. אישור הרישום בא בסוף רשימת הבתים. בדרך כלל חותמים עליו שלושה סוגי גופים: הסוג הראשון כולל באי כוח התושבים הרשומים, כגון מוכתר ראשון ומוכתר שני של העדה, או כלי קודש או חברי ועד המקום.

הגוף השני הוא ועדת הרישום הממלכתית, ה'קומיסיה', המורכבת בדרך כלל מיושב ראש, פקיד רישום ולבלר.

הגוף השלישי הוא הגוף הממשלתי של הנפה, שבתורת מפקח הוא מאשר באיחור זמן לאחר המיפקד את פעולת שני הגופים האחרים שהוא ממונה עליהם.

5 ג"מ. חט' 39. ספר 51.

2. ספר היסוד (225 ספרים)

ספר היסוד הוא הטופס המשוכלל ביותר שבין טפסי הרישום. הוא שימש במיפקדים שמשנת 1905 ואילך. כפי הנראה הוא העתקו של פנקס הטיוטה, שנכתב בשעת המפקד גופו. הוא נכתב ברווחי מקום יותר גדולים מפנקס הטיוטה, כדי שישאר בו מקום לתוספות למילואים לשנים שלאחר המיפקד. התוספות באות בסוף כל בית ברווחים שבין בית לבית לציין בנים שנולדו לבית או שנוספו לו בדרך נישואים בשנים הבאות. כן באות בסוף רשימת הבתים המקורית, תוספות של בתים נוספים שנוספו לאחר המיפקד.

3. יומני רישום לידות, פטירות, נישואין, גירושין ושינויים (38 ספרים)

הרישום ביומנים אלו הוא כרונולוגי בהתאם לקבלת הידיעה במשרד הרישום של המחוז ולא לפי תאריך האירוע, ולעיתים ההפרש ניכר מאד. ברישום צויין גם התאריך המדויק של האירוע. ברישומי לידות אין בדרך כלל ציון של שם הילד אלא שם המשפחה בלבד. מלבד אלה מצויים בגנזך פנקסי יוצאי צבא, ספרי זרים וספרי המוכתרים שלא נוהלו בטפסים רשמיים. הספרים בגנזך מתייחסים לירושלים, רמאללה, בית לחם, בית ג'לא, חברון, עזה, יפו, רמלה, לוד, רחובות, חיפה, עכו, שפרעם, נצרת, שכם, והכפרים שבסביבת מקומות אלה.

ארכיון המותצריף בירושלים⁶

החטיבה השנייה שאסקור בקצרה היא ארכיון המותצריף בירושלים בשנים 1906—1908. תקופת כהונתו של עלי אכרם ביי. חשיבותן המיוחדת של התעודות היא בכך, שהן המקור היחיד המצוי בידינו שכולל התכתבות ממשלתית פנימית. ההתכתבות היא בין המותצריף לבין הממשלה בקושטא— הוזיר הגדול, שר הפנים ושר האוצר— או בין המותצריף לבין מושלי המחוזות בארץ— הקאימקאמים ביפו, בעזה ובחברון— ופקידי הווקף והאוצר. החומר כולל מספר תזכירים גדולים ומפורטים של הממשלה בקושטא, שהחשובים ביותר שבהם דנים בבעיית העלייה היהודית לארץ ישראל והשפעתה על התפתחות הארץ.⁷ קשורים לתזכירים אלו דינים וחשבונות ומכתבים שונים של הקאימקאם ביפו, שמתאר בפני המותצריף את חוסר התועלת של האמצעים בהם נקטו עד כה להגבלת העלייה היהודית וביחוד חוסר הערך של 'הפתקה האדומה'. אותה פתקה נמסרה ליהודים שהגיעו לארץ כרשיון לשהות בארץ לתקופה של שלושה חודשים בקירוב, ותמורתה נלקחו מן היהודים דרכונייהם. דרך משל, באחד הדו"חות⁸ ישנה סטאטיסטיקה מעניינת כי במהלך יפו נמצאה כמות של 3,478 דרכונים זרים, שתקופת שהותם בארץ נסתיימה, ולא הוחזרו

6 ג"מ. חטיבה 83.

7 למשל טיוטת תזכיר לוזיר הגדול, [יוני 1907]. ג"מ. חט' 83, תעודה 21.

8 ג"מ. חטיבה 83, תעודה 242.

לבעליהם; בין אלו 2,274 מרוסיה, 705 מאוסטריה, 108 מאמריקה, 99 מרומניה, 77 מאנגליה, 76 מפרס, 56 מבוכארה ועוד מצרפת, גרמניה וכו'.

רבות הן התעודות הדנות בבעיות האוכלוסייה בדרום הארץ והגבול עם מצרים. השלטונות התורכיים עקבו כפי הנראה בעצבנות רבה אחרי פעולות האנגלים, לאחר שבשנת 1906 נקבע קו הגבול ליד רפיה. בתזכיר מפורט מתייחס עלי אכרם ביי לבעיות האוכלוסייה של הבדווים בנגב⁹, והוא מציע לרשום בספרי האחוזה את האדמות התפוסות בידי הבדווים, ולהביא לידי כך שהבדווים יהפכו לתושבי קבע. הוא טוען כי אי אפשר היה לאנגלים להעלות בעיית הגבולות ולקבוע את קו הגבול לו היו רושמים את האדמות שהבדווים החזיקו בהן. עלי אכרם ביי כותב, כי ברור הדבר שהבדווים לא הסכימו להירשם מפני הפחד שייגייסום לצבא וגם מפני הפחד שיוכלו להטיל עליהם מיסים גבוהים יותר. בשיחות שניהל עם זקני הבדווים עלה בידי עלי אכרם ביי להשיג את ההתחייבות להסכים לרישום האדמות, אך בתנאי שהדבר לא יהיה כרוך בתשלומים מיוחדים מצידם. עלי אכרם ביי ראה בהישג זה דבר חשוב ביותר למדינה ולהתפתחותה של באר שבע כבירה של נפה גדולה, אשר עשויה להתפתח למרכז חשוב של האימפריה.

רבות מן התעודות בארכיון המותצריף קשורות בבעיות השוחד של הפקידות התורכית, וביחוד של הממונים על הווקף ועל הגביה באוצר, ובבעיות הבטחון הציבורי בארץ ישראל. לאחר שנרצחו שני אנשים בחברון כותב, למשל, עלי אכרם ביי לקאימקאם של חברון, שעליו לדאוג יותר לבטחון הציבור, והוא מסיים את מכתבו 'אם יישנו מקרים כאלה גיאלץ לפעול נגדך לפי הנוהל המקובל, אני חוזר ומזהיר אותך'¹⁰. האמצעים להגברת הבטחון שעמדו לרשות המותצריף היו כנראה מוגבלים ביותר, וכל התגברות שהמותצריף מציע לקאימקאם של חברון היא שוטר נוסף אחד.

תיקים מארכיון הקונסוליה הגרמנית בארץ ישראל¹¹

החטיבה החשובה ביותר, שעליה לעמוד במרכז סקירת, היא חטיבת תיקי הקונסוליה הגרמנית בארץ ישראל מן השנים 1842—1917. בראשיתה היתה זאת הקונסוליה הפרוסית. בשנת 1868 הפכה לקונסוליה של הברית הצפון-גרמנית (Norddeutscher Bund), והחל משנת 1871 לקונסוליה של הרייך הקיסרי הגרמני. אך גם בתקופה הראשונה, בתור קונסוליה של פרוסיה, יצגה הקונסוליה למעשה את כל המדינות הפרוטסטנטיות בגרמניה. הקונסוליה הוקמה בשנת 1842 תוך מגע הדוק עם אנגליה, שפתחה בשנת 1840 את הנציגות הקונסולארית הראשונה בירושלים. שתי המדינות היו מעוניינות ביצוג המדינות הפרוטסטנטיות בארץ ישראל, אנגליה כנראה מתוך ראייה מדינית ופרוסיה יותר מתוך גטיות

9 ג"מ. חטיבה 83, תעודה 22.

10 ג"מ. חטיבה 83, תעודה 248.

11 ג"מ. חטיבה 67.

דתיות רומאנטיות של מלכה פרידריך וילהלם הרביעי. שתי המדינות יסדו במשותף באותן השנים את האפיסקופאט הפרוטסטאנטי בירושלים, ששאף להיות שווה-זכויות לנציגי הכנסייה האורתודוקסית-יוונית, שנתמכה על ידי רוסיה, והכנסייה הקאתולית בחסות צרפת.

על פי התיקים שנשמרו בידנו והעניינים המשתקפים מהם ניתן להבחין, לבד מהבדלי הגישה והפעולה שנבעו מאישיות הקונסולים השונים, בהתפתחות הקונסוליה הגרמנית בין שלוש תקופות עיקריות: בראשיתה של הקונסוליה עמד במרכז ענייניה האינטרס הפרוטסטאנטי והגדלת השפעתה ויוקרתה של פרוסיה בעיני אנשי המקום. קשורה בכך היתה השאיפה לשמש כמעצמת חסות למספר רב ככל האפשר של תושבי המקום, והקונסולים הראשונים קיבלו בצורה ליבראלית ביותר יהודים זרים תחת חסותם, גם אם לא התנצרו וגם אלה שמוצאם הגרמני היה מפוקפק ביותר, כמו שעשה גם הקונסול האנגלי. החל משנת 1868, לאחר התחלת התיישבותם של הטמפלרים, משתנים האינטרסים הבסיסיים של הקונסוליה. אחד מתפקידיה העיקריים היה להגן על המתישבים הגרמנים ולקדם הקמת מוסדותיהם. החסות על ענייני היהודים המשיכה להעסיק את הקונסולים, אך המטרה לכשעצמה שוב לא תפסה יותר מקום מרכזי. התקופה השלישית מתחילה אחרי קונגרס ברלין בשנת 1878, כאשר גרמניה שאפה לבסס את מקומה באימפריה העות'מאנית, והקונסול הגרמני בארץ ישראל דאג להחדרת ההשפעה הגרמנית בעניינים פוליטיים, במערכת החינוך ובמסחר.

התיקים הגרמניים עשירים ביותר כמקורות לתולדות הישוב היהודי בארץ ישראל, ושורת מחקרים על כך נתפרסמה על ידי פרופ' מרדכי אליאב¹². עם זאת יצויין שהתיקים משקפים את המצב המדיני והחיים החברתיים והכלליים בארץ, וערכם המחקרי אינו מצטמצם בנושאים לתולדות היהודים. הקונסולים הפרוסים הראשונים היו מזרחנים מעולים, דוברי ערבית ותורכית, ביניהם ארנסט גוסטב שולץ, שכיהן כקונסול בשנים 1842—1851, וד"ר גיאורג רוזן מן השנים 1852—1867. שניהם מינו בערי השדה של ארץ ישראל סוכנים קונסולאריים אשר דיווחו להם והגנו על האינטרסים הגרמניים במקומותיהם. סוכנים אלה פעלו בעזה, בשכם וביפו, והדינים והחשבונו שלהם כתובים ברובם ערבית או תורכית, ומיעוטם צרפתי ואיטלקי; אין ביניהם אף דין וחשבון אחד הכתוב גרמנית!¹³ הקונסול הפרוסי מסר באופן קבוע — ולעיתים כל שבועיים — דין וחשבון פוליטי לקונסוליה הכללית בבירות, או לשגריר הפרוסי בקושטא, והסתמך כמובן על הדו"חות שקיבל מן הסוכנים הקונסולאריים¹⁴. כל דבר בעל עניין ציבורי שהתרחש בארץ — מהומות, הפגנות, מינויים,

12 ר' מאמרו ב'הציונות' וב'סיני' וספרו: הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית. תל-אביב, תשל"ג.

13 ג"מ. חט' 67, תיק VIII A.

14 ג"מ. חט' 67, תיק III A.

שינויים בהנהגת העדות או הממשלה, סכסוכים מקומיים, עניינים כלכליים וכו' – נכללים בדו"חות הפוליטיים שנשתמרו בתיקים בצורת טיוטה. הדינים וחשבונות של ד"ר רוזן, ששימש בתפקידו בירושלים חמש עשרה שנה, מצטיינים בגיוונם ועושר תיאורם.

אדגים את דברי בשלש דוגמאות קטנות¹⁵: ביום 6 באוגוסט 1862 הוא כותב לשגריר הפרוסי בקושטא כי הגיוס לצבא לא יתנהל, כנראה, בשקט כפי שהיה אפשר לצפות על סמך התחלת הגיוס. 'כל הצעירים מאזור חברון ברחו ומשוטטים ליד קצה המדבר בחסות שבטי בדווים'. צבא יצא לחברון ותפס את הכפרים הגדולים יותר שבאזור. בדין וחשבון אחר מיום 25 בנובמבר 1863 מדווח ד"ר רוזן על חדירה של שבטים בדווים מעבר הירדן, אשר הגיעו בפעילותם העויינת עד לחומות ירושלים, והוא מוסיף 'בשבועות האחרונים השתפר שוב מצב הבטחון והמושל הנוכחי ח'ורשיד פתא דואג יותר לבטחון הארץ מאשר קודמו'. ב-21 באפריל 1864 מדווח ד"ר רוזן על הסכסוכים הפנימיים בכנסייה האורתודוקסית ועל ההתנגדות הגוברת של הקהל הערבי לכמורה היוונית. התנגדות מבוססת בעיקרה על מונט כלכלי וניהול הרכוש הכנסייתי, ולולא התלות הכלכלית של האוכלוסייה במנזרים, כותב ד"ר רוזן, היו המהומות פורצות קודם לכן. והוא מציין שלפי הדעה הרווחת תומכים הרוסים עתה מבחינה כספית באוכלוסייה הערבית נגד הכמורה היוונית, ומאפשרים על ידי כך את המרד נגד הכמורה.

הדינים וחשבונות שמסרו הסוכנים הקונסולאריים מעזה, שכם, יפו ורמלה אינם כוללים פרטים על המתרחש באופן כללי במקום בלבד, אלא גם על הבעיות המיוחדות שבפניהן עמד הסוכן הקונסולארי במאמציו להגן על המעמד והיוקרה של הקונסוליה הגרמנית. קיים, דרך משל, תיק מיוחד על סכסוך שפרץ בין הסוכן הקונסולארי של פרוסיה ביפו לבין הקאימקאם אשר ביקש להחרים ולתפוס חנות ביפו שהיתה באחזקתו האישית של הסוכן הקונסולארי¹⁶. המעניין באותו תיק הוא היחס שבין הקאימקאם והשלטונות המקומיים מצד אחד לבין הקונסוליה מצד שני וההשפעה הרבה שהיתה לקונסוליה על השלטונות התורכיים בעזרת התערבותו של השגריר בקושטא. בסוף הסכסוך נאלץ הקאימקאם לוותר ולהחזיר את החנות לידי הסוכן.

הסידרה החשובה ביותר להיסטוריה המקומית היא אולי הסדרה של הוראות מוניציפאליות תורכיות שמתחילה בשנת 1848 ונמשכת עד 1890¹⁷. סידרה זו מתייחסת לירושלים, ולכאורה היא בעלת אופי מקומי בלבד. עם זאת מתבטא בה הקשר בין השלטונות המוניציפאליים המקומיים לבין האזרחים הזרים, כי הרי המושל לא יכול היה לבוא במגע עם הגתין הזר אלא באמצעות הקונסול המתאים שהיה אחראי לחסותו. תיקים אלו כוללים, איפוא, הודעות והוראות מטעם המותצריף בשם המוסדות המקומיים העירוניים שניתנו

15 ג"מ. חט' 67, תיק 4 III A.

16 ג"מ. חט' 67, B 1 50.

17 ג"מ. חט' 67, A XXII.

לקונסוליה על מנת להעבירם לידיעת בני החסות ונתיניה. בין הוראות אלו ישנן כאלה המתייחסות לסדרי גיקוי הרחובות, לתאורת הרחובות בלילות, לסגירת שערי העיר בערבים, לתשלומים עירוניים וכו'.

סידרה חשובה אחרת מתייחסת להודעות ולהוראות השלטונות בקשר לענייני כספים ומיסים. בסידרה זו יש להבחין בין הודעות כלליות שהובאו לידיעת הנתינים הגרמניים, לבין הבעיה על הגנה על האינטרסים של נתינים גרמניים מהם נדרש תשלום מסויים. משני הסוגים אפשר ללמוד, כמובן, הרבה על דרך המינהל בארץ ישראל. בידינו למשל הודעות משנת 1849 על המרת כסף, והשער המקובל של המטבעות התורכיים לעומת המטבעות המצרים והזורים, או של כסף נייר לעומת מטבעות, או הבעיה של ריבית שהיתה מותרת עד לגובה של אחוז אחד לחודש¹⁸. תיק אחר הנקרא 'מעשר ומיסים אחרים' אינו מתייחס להודעות תורכיות באופן כללי אלא להודעות השלטונות התורכיים שנמסרו לקונסול הגרמני על מגת שחידע לנתיניו ולבני הסותו מי חוכר מס מסויים בשנה הנדונה, ושעליהם לשלם את המיסים לאותו חוכר כאשר יופיע בלוויית הקווס של הקונסוליה¹⁹.

חשיבות מיוחדת יש כמובן לכל הסידרה של תיקים משפטיים. אף כאן יש להבחין בין שני סוגים: תיקים כלליים בדבר שיפוט קונסולארי ותיקי פרט המתייחסים למשפטים מסויימים. התיק הכללי הנפתח בשנת 1853 מעניין ביותר, ואפשר ללמוד ממנו לא רק על סדרי המשפט הקונסולארי הגרמני, אלא גם על תופעות כלליות בארץ²⁰. דרך משל, לפי החוק הפרוסי, היה בית המשפט חייב לדאוג שבמשפט פלילי יהיה הנתבע מיוצג על ידי עורך דין מורשה או על ידי איש הבקי בסדרי המשפט. ביום 14 באפריל 1866 כותב הקונסול לממונים עליו שאין בירושלים עורכי דין, ואי אפשר למצוא אנשים מתאימים העונים על דרישות החוק הפרוסי לתפקיד של סניגור. על כן הוא מבקש את הרשות למנות כסניגור, למשפטים בהם מעורב יהודי, אחד מראשי העדה היהודית, אשר מייצג אותם בעניינים רבים וכותב את בקשותיהם; הגסיון עלה כנראה יפה ומידי שנה בשנה מוארך המינוי המיוחד של ר' עזריאל זליג הויזדורף.

עם זאת מעניינים ביותר תיקי הפרט הרבים המתייחסים למשפטים אינדיבידואליים, והדנים בעניינים אזרחיים ובקובלנות פרטיות—ענייני דיבה, קרקעות, ממונות—שבדרך כלל שני הצדדים גרמנים, או עניינים פליליים—רצח, זיוף, מעילה וכו'; או ענייני אישות—נישואין, גירושין ירושות וצוואות²¹. מכל אלה ניתן כמובן ללמוד הרבה על המצב חברתי הכללי בארץ ולא רק על בעלי המשפט. לעיתים התנהל גם דין עם השלטונות על תנאי מאסר של אסירים נתיני הקונסוליה. בקונסוליה היה קיים חדר מעצר ששימש לא רק

18 ג"מ. חט' 67, A xxii 5.

19 ג"מ. חט' 67, A xxiii 2.

20 ג"מ. חט' 67, A xviii 3.

21 ג"מ. חט' 67, B i—B vi.

למעצר לפי דרישת הקונסול לצרכי חקירה או ענישה אלא גם להחזקת אסירים שנידונו מפני בית משפט מקומי לתקופות מעצר קצרות. כאשר נידון האסיר לתקופת מעצר ממושכת השתמש הקונסול בזכותו להחזיר את הנתין לארצו לצורכי מעצר, במקום שיוחזק בבית סוהר תורכי.²²

חשיבות מיוחדת יש כמובן, לסידרה של תיקי המוסדות הגרמניים²³ וענייני הטמפלרים²⁴. תיקים אלה הם חלק ניכר של תיקי הקונסוליה הגרמנית, והתיקים דנים ביחסיהם של המוסדות עם השלטונות, ניהולם הפנימי וחסותו של הקונסול על פעולות מיוחדות.

בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם הראשונה בולט משקלם של תיקים בענייני עסקים ומסחר, המשקפים את החזירה הכללית הגרמנית. החל משנת 1880 נמסרים דינים וחשבונות בענייני מסחר בנפרד מדינים וחשבונות פוליטיים²⁵. סידרה מקיפה על קשרי מסחר ומתן אינפורמציה בנושא נפתחה בקונסוליה הגרמנית בשנת 1895²⁶. תיקים מיוחדים דנים במאמצים ובמשא ומתן לזכות במכרזים על עבודות ציבוריות גדולות וזכויות לאספקת מים וחשמל לירושלים.²⁷

לא פעם מצויים בתיקים דברי דפוס תורכיים רשמיים — חוברות, חוזרים או בוליטינים — ויתכן שלעיתים העותקים בתיקים הם הטפסים היחידים של פירסומים שנשמרו, כי ספק אם נאספו באחת הספריות.

מארכיון הקונסוליה הבריטית בירושלים²⁸

ארכיון הקונסוליה הבריטית בירושלים שמור למעשה בארכיון הממלכתי בלונדון, ותעודות בודדות בלבד, שכנראה לא ייחסו להן ערך, נשארו בארץ. בין אלה 14 פנקסים ומספר צורות של תעודות. בין הפנקסים יומן הקונסוליה מן השנים 1849—1858²⁹, ופנקסים לטיסות המכתבים שנשלחו מן הקונסוליה הבריטית בירושלים לסוכנים הקונסולאריים הבריטיים ביפו, בעכו, בחיפה, בצידון ובצור³⁰. ביומן הקונסולארי באים לעיתים תיאורים חיים מאד על מאורעות כמו, למשל, התיאור על המקרה שיהודי עבר ליד כנסיית הקבר הקדוש, והאוכלוסייה במקום התנפלה עליו ופצעה אותו, ועל הדיון בפרשה זו בפני המג'לס. רוב הרישומים ביומן קצרים מאד ומלמדים הרבה על ההווי בקונסוליה בירושלים בראשית

22 ג"מ. חט' 67, xv 1. A.

23 ג"מ. חט' 67, xxviii 1. A.

24 ג"מ. חט' 67, xxx 1. A.

25 ג"מ. חט' 67, xxxix 1. A.

26 ג"מ. חט' 67, xix 1. A.

27 ג"מ. חט' 67, xxxix 20. A.

28 ג"מ. חטיבה 1—123.

29 ג"מ. חט' 1—123, תיק 1.

30 ג"מ. חט' 1—123. תיק 14 (אל סוכנים קונסולאריים, 1851—1883); תיק 15 (מסוכנים קונסולאריים, 1857—1863); תיק 16 (אל הסוכן הקונסולארי, יפו, 1892—1893).

נגזר המדינה כמקור לתולדות ארץ-ישראל בתקופת השלטון העות'מאני

שנות החמישית של המאה הי"ט. עשרות רישומים מתייחסים, למשל, למשלוח דואר, וברישומים יש פרטים על דרך המשלוח או דרך קבלת הדואר, על תאריך הגיעה של אנייה והקשרים עם אלכסנדריה או בירות. השיבות מיוחדת יש לסידרה קטנה של שלושה פנקסים בהם טיוטות המכתבים ששלחו מן הקונסוליה לשלטונות המקומיים בשנים 1850—1892.³¹ מכתבים אלו כתובים ברובם באותיות ערביות, ולמעשה זה החלק היחיד בחומר הארכיוני הקונסולארי הבריטי שאיננו מצוי, כנראה, בצורה אחרת בארכיון הממלכתי בלונדון. בחומר השמור בגנזך נמצאים גם צרורות אחדים של מכתבים מן השנים 1911—1912, ובהם טיוטות של מכתבי הקונסוליה אל השגרירות בקושטא ומשרד החוץ בלונדון, המתייחסים, בין היתר, למלחמה התורכית—איטלקית וענייני גיוס, או למהומות הבדווים בעבר הירדן בשנת 1911 וענייני רכישת קרקעות בגבול התורכי-מצרי באזור רפית, והתוכנית ליסוד מושבה יהודית במקום.³²

אוסף התעודות של הטמפלרים והקהילה הגרמנית בחיפה³³ החומר הארכיוני הגרמני הלא-קונסולארי הגיע לגנזך דרך משרדי ממשלת המאנדאט, אשר טיפלו בניהול הרכוש הגרמני לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. מטבע הדברים הוא, שהתעודות שנשמרו מתייחסות בעיקרן לעניינים משפטיים, כגון תקנות, פרוטוקולים וחוזים, ולענייני חשבונות. בין החומר שנמצא בגנזך המדינה נמצאים, למשל, ספרי הפרוטוקולים של הטמפלרים משנת 1877 ואילך; מצבם הפיסי של הפנקסים גרוע אמנם ביותר, ואין אפשרות להשתמש בהם אלא לאחר עבודת תיקון בסיסית. גם לגבי הקהילה הגרמנית בחיפה נמצאים בידינו ספרי התקנות והפרוטוקולים החל משנת 1881. ישיבות הוועד נתיקמו לפחות פעם בחודש, והדיונים משקפים ענייני רכוש ומיסים, בעיות השיתוף בין המתיישבים ואירגונם, עזרה הדדית וחוסר עבודה, בעיות בטחון הציבור והקשרים עם השלטונות המקומיים, וכן את הקשר עם הקונסוליה ושלטונות הרייך, שתמכו מבחינה כספית באירגון הקהילה. הפרוטוקולים מספרים על כל תחומי החיים: על אירגון השמירה בלילות, על הפירת תעלות מים לניקוז, על הקמת בית ספר ואירגון ההוראה, על סלילת כבישים ועל גיוס ימי עבודה לביצוע עבודות ציבוריות, ועוד נושאים רבים המלמדים על חיי המתיישבים הגרמניים ועל הסביבה כאחד.

לסיכום ייאמר כי החומר הארכיוני בגנזך המדינה המתייחס לתקופת השלטון העות'מאני מקרי ובלתי שלם. ברם, יש בתיעוד תרומה חשובה לידיעות ממקור נאמן על תושבי הארץ ותנאי חייהם, ובמיוחד על התושבים בני נתינות זרה.

31 ג"מ. חט' 1—123, תיקים 19—20; 22.

32 ג"מ. חט' 1—123, תיקים 11—12.

33 ג"מ. חטיבה 90.